

Крилова А.М.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Шкода Н.А.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті розглядаються особливості житлових споруд народів Північного Приазов'я. Архітектура завжди являла собою прояв матеріальної культури певного регіону. Складна історія заселення та освоєння Північного Приазов'я зумовили строкатий етнічний склад його населення, яке відбилося у розмаїтті стилів і особливостей архітектури на його території. Метою дослідження є визначення особливостей житлових споруд народів Північного Приазов'я. Об'єктом дослідження є територія Північного Приазов'я. Предметом дослідження – особливості житлових споруд народів Північного Приазов'я. Хронологічні межі дослідження – XIX – початок XX ст. Територіально дослідження охоплює Приазовський регіон Запорізької області.

Аналізуються традиційні житла ногайців, у плануванні та облаштуванні яких велике значення мав вплив менонітів. Українці під час переселення не мали проблем із наявністю будівельних матеріалів. Вони будували типові, традиційні для них житлові споруди. Західноєвропейські переселенці, німці та меноніти переселялися з Пруссії і прирейнських держав Німеччини, де також було поширене використання дерева як будівельного матеріалу.

Із розвитком промисловості поступово стиралися етнічні особливості у плануванні житлових і підсобних будівель. Їхні особливості все більше визначалися не етнічною приналежністю господаря, а його майновим становищем. Практично всі багаті власники будували свої будинки або підприємства тільки із цегли. Етнічні особливості архітектурних споруд стиралися також завдяки міжетнічним і міжконфесійним шлюбам. Політика уряду також впливала на посилення одноманітності архітектурних традицій.

Запорізької обласною інспекцією з охорони пам'яток історії та культури постійно проводиться облік будівель, які збереглися і представляють історичну цінність. Здебільшого це культові споруди, установи освіти, житлові будинки, адміністративно-фінансові, лікувальні, торгово-промислові та ін. Однак їх кількість постійно зменшується, що вимагає більш точного обліку будівель і проведення заходів щодо їх збереження.

Ключові слова: житлові споруди, Північне Приазов'я, архітектура, етнічний склад.

Постановка проблеми. Архітектура завжди являла собою прояв матеріальної культури певного регіону. Складна історія заселення та освоєння Північного Приазов'я зумовили строкатий етнічний склад його населення, яке відбилося у розмаїтті стилів і особливостей архітектури на його території.

Після приєднання території Північного Приазов'я до Російської імперії в кінці XVIII ст., переходу ногайців до осілости і заселення регіону українцями, росіянами, німцями, болгарами, представниками етноконфесійної групи менонітів та ін. почалося будівництво постійних житлових споруд. На зовнішній вигляд будівель впливали етнічні традиції переселенців, а також наявність або відсутність традиційного будівельного матеріалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історіографія дослідження житлових споруд Приазов'я дуже обмежена. Основними дослідженнями архітектурних особливостей на території Приазов'я є праці місцевих краєзнавців та закордонних авторів.

Найбільш відоме дослідження у даному напрямі було проведено Д.С. Державіним [5], який детально розкрив особливості болгарської архітектури Приазов'я.

У радянський час порівняння болгарських, албанських та грецьких архітектурних споруд було здійснено О. Будіною [2; 19].

Серед сучасних праць місцевих істориків виділяється збірка «Історико-культурні та природні пам'ятки Мелітопольського району» – колектив-

ний проєкт шкіл відділу освіти Мелітопольської РДА ЗО [6].

Потрібно звернути увагу на детальні дослідження менонітської архітектури, проведені українськими та закордонними дослідниками [1; 11; 17].

Постановка завдання. У зв'язку з вищезазначеним метою дослідження є визначення особливостей житлових споруд народів Північного Приазов'я. Об'єктом дослідження є територія Північного Приазов'я. Предметом дослідження – особливості житлових споруд народів Північного Приазов'я. Хронологічні межі дослідження – ХІХ – початок ХХ ст. Територіально дослідження охоплює Приазовський регіон Запорізької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Яскравим прикладом народної архітектури були житлові споруди ногайців. Спочатку традиційним житлом ногайців були кибитки, а взимку – землянки. Заходи уряду Російської імперії з переведення ногайців до осілого способу життя призвели до будівництва своїх житлових будинків. Будинки будувалися із земляної цегли і мали солом'яний або земляний дах. Довжина будинку досягала 9 аршин (6 м), ширина – 6 аршин (4 м). Будинки мав, як правило, два заліплені папером вікна, звернених за правилами релігії здебільшого на південь; піч із трубою; сіни з вогнищем для приготування їжі та чаю. У дворі розташовувався сарай для утримання худоби. З боку входу зазвичай були сіни [7].

Як виглядав типовий ногайський будинок, наприклад, у 1830-х роках? Хату свою ногаєць сам собі будував із не паленої, висушеної на повітрі цегли і вибілював зовні і всередині раз на рік. Проста ногайська хата була шириною близько 12, довжиною – близько 30 футів (тобто ~ 3,7 × 9,1 м). Двері і крокви були дерев'яні. На крокви спочатку клали очерет, потім хмиз, на хмиз насипали землю, потім ще зверху золу – так робилася покрівля. Ціла хата з усіма в ній матеріалами коштувала ногайцям до 100 рублів. Будівлі, які були більше і мали дерев'яні стелі і підлоги, коштували до 500 і більше рублів. Хата ногайців зазвичай мала два відділення: спальню і кухню. Ногаєць, у якого було дві і більше дружин, будував собі стільки ж спалень, щоб кожна жінка мала власну [10, с. 210–211].

На вході зазвичай знаходилися сіни з вогнищем і двома вікнами; праворуч чоловіче, а ліворуч – жіноче відділення з перегородками; труби були виведені вгору. Вікна були зі склом. Зовні і всередині хатини обмазували глиною, крилися

землею. Під час керування графа Демезона стіни хатин білилися вапном [4].

Новий етап у розвитку житлового будівництва почався у 30-ті роки і пов'язаний був передусім із впливом менонітів.

У 1834 р. до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова звернулися депутати одного з ногайських аулів. Вони просили «о дозволенні их неправильно выстроенный, из жалких хижин состоящий аул, перенести на другое место на их же землях. Там обещали они расположить правильную колонию, на манер меннонитских, застроить её лучшими домами, чтоб удобнее обзавестись в них хозяйством, учредить древесные рассадники, заняться обработкою огородных произрастаний и ввести у себя лучшие породы скота» [8].

Уже в кінці 1830-х років у заснованій ними новій колонії було 42 будинки, побудовані на зразок менонітських, із високими вікнами і димарями, з полами і стелями зі струганих дошок, із лиштвами, віконними рамами і віконницями, здебільшого пофарбованими олійною фарбою. У кімнатах були столи, стільці і навіть дзеркала. Аул став відомий під назвою Акерман [8, с. 360–361; 15].

Будівельні споруди росіян, які переважно переселялися із центральних регіонів Російської імперії, де було поширене використання дерева як будівельного матеріалу, не виділялися яскравими особливостями. У разі переселення пільг, які стосувалися б забезпечення їх деревом для облаштування, вони не отримували. Із цієї причини їм довелося використовувати матеріали, які були в наявності. Тобто будинки вони будували із саману. Цю традицію вони запозичили в українських поселенців.

Українці під час переселення не мали проблем із наявністю будівельних матеріалів. Вони будували типові, традиційні для них житлові споруди. Це були будинки, побудовані із земляної цегли із солом'яною стріхою, обмазані всередині і зовні і вибілені. Кожен завдовжки від 9 до 12 аршин (від 6,4 до 8,5 м) шириною від 7 до 8 аршин (від 5 до 6,7 м), із піччю і трубою, трьома середньої величини вікнами, при будинку сіни з вогнищем для варіння їжі влітку, навпроти комора. У дворі сарай для домашньої худоби і невелика комора. На городі кілька дерев, місце для посіву овочів і різної зелені [3].

Західноєвропейські переселенці – німці та меноніти переселялися з Пруссії і прирейнських держав Німеччини, де також було поширене вико-

ристання дерева як будівельного матеріалу. Але на відміну від росіян під час переселення їм безкоштовно давали певну кількість будівельного лісу для облаштування. Окрім того, ще у Пруссії та Німеччини для будівництва вони використовували цеглу та черепицю. Після переселення вони продовжили цю традицію.

На початку XIX ст. найбільш поширеним типом житлового будинку у менонітів був довгий будинок, характерний для території Нідерландів. Ця модель була перенесена з Голландії до Польщі, де була дещо трансформована. Але в Росії меноніти знову почали будувати саме «довгі будинки».

У 1840–1880 рр. будинки мало змінилися. Форма будівель залишилася практично такою ж, як і в кінці XVIII ст. у Польщі. Але у цей період менонітське сільськогосподарське товариство під керівництвом І. Корніса встановило нові правила будівництва. Вимагалось, щоб нові будівлі мали цегляні стіни і черепичний дах. Це зумовило розвиток цегляно-черепичних заводів у регіоні. Уже в 1870 р. більшість будівель була з паленої цегли і мала черепичний дах [18].

За даними 1847 р., у менонітів середнього достатку житловий будинок мав 50 футів (15 м) у довжину і 30 футів (9 м) у ширину. У ньому були чотири кімнати, кухня і сіни, під будинком знаходився льох, на горіщі було приміщення для зберігання хліба. До будинку прибудовувалася стайня 50 футів (15 м) у довжину для восьми коней, дрібної худоби. Клуня, прибудована до стайні, досягала 40 футів (12 м) у довжину. У ній знаходилося відділення для молотьби хліба і при ній сарай для овець на зимовий час, в якому влітку годували шовкопрядів; тут же інше відділення для візків, саней і землеробських знарядь. До клуні прилаштовували загін, в якому взимку годували овець, а влітку на ніч заганяли худобу [3].

В останній третині XIX – на початку XX ст. менонітські будинки зводили більшими за розміром. Їхні стіни, як і стіни стодол, були цегляними та оздобленими. Із вулиці на подвір'я входили через великі орнаментальні ворота-стовпи, які ставали дедалі вишуканіше, щоб «переплюнути» сусідські. Беручи до уваги пропорції подвір'я відносно вулиці, такі ворота були насправді занадто великими, але цим виражався статус власника. Ближче до самого будинку була хвіртка. І саме нею найчастіше користувалися. У цей період на стиль менонітських садіб значною мірою впливають зовнішні чинники. Часто для будівництва наймали не менонітів. Власники великих маєтків та промисловці відмовляються від традиційного

менонітського стилю «будинку зі стодолю», а їхні садиви стають подібними до російських та західноєвропейських [17, с. 40].

У 1847 р. М. Герсеванов описував дім етнічних німців, який мав 56 футів (17 м) у довжину і 28 футів (8,5 м) у ширину. У ньому було чотири кімнати, кухня і сіни й під будинком льох. На горіщі було приміщення для зберігання хліба. Сарай мав 50 футів (15 м) у довжину і 28 футів (8,5 м) у ширину. У ньому було приміщення для восьми коней і восьми корів й окреме місце для дрібної худоби [3].

У 1850 р. у журналі «Отечественные записки» опис німецького дому надається дещо ширше. Житлові приміщення, які у повного господаря повинні були бути 9 футів (3 м) висоти, рахуючи від підлоги до стелі (у ремісників тільки 8 футів (2 м)), виглядали охайно і були зручно розташовані. Вони будувалися з хорошого дерева або цегли. Господарські будівлі робилися на дерев'яних або цегляних стовпах, проміжки між якими забивалися товстими дошками, що щільно налягають одна на одну. Хлів і стайня перебували разом. Вони були високі, досить світлі, підлогу в них мостили камінням, а в самих стійлах викладали дошками. Місце під дахом призначалося для зберігання корму і різних предметів господарства. Двір містився чисто і мав особливе місце для збирання землі та інших господарських відходів. Із боку вулиці двір захищався садом; між двома садивами влаштовувався сад [7].

Опис болгарських будівель у Приазов'ї було зроблено Н.С. Державіним. Для будівель болгари, як і інші переселенці, використовували той матеріал, який надавався в їх розпорядження природою. Північна частина Таврійської губернії була багата глиною і піском. Оскільки дерев не було, то поселенці використовували всілякі чагарники, гнучкі прутья верби і т. п. Спочатку будинки будували із сирцевої цегли та місцевих гірських порід. Але з часом таке житло стало свідченням бідності власника і до початку XX ст. зустрічалося досить рідко. Для будівництва нових будинків матеріалом служила палена цегла, яку виготовляли на цегельних заводах, що належали самим же поселенцям. Дахи крилися черепицею, але зустрічались будинки і з залізними покрівлями. Очеретом крили сараї і різні дрібні господарські споруди. Будівлі з паленої цегли не штукатурили зовні і тільки іноді покривали рідким розчином білого вапна або глини. Будівлі із сирцевої цегли покривалися зовні товстим шаром глини, коли цей щільно прилягаючий до стін шар висихав, то для краси його покривали будь-якою кольоровою глиною.

Розміри будівель у різних селах, навіть в одному і тому ж селі, були різні. У болгар Бердянського повіту будинку були найбільші в губернії. Середній будинок нового типу тут становив 4 саж. (8 м) у довжину, 2,5 (5 м) у ширину і 2 (4 м) у висоту. При цьому дах піднімалася над будинком не менше ніж на сажень.

Відрізняючись один від одного матеріалом і розмірами, житлові споруди болгар відрізнялися також за типом. Болгари Бердянського повіту частково запозичили форму будинку у міщан міст Бердянська та ногайців, але, головним чином, у будівництві вони слідували німецьким зразкам. Разом із цим у кожному болгарському селі в 1914 р. можна було зустріти типові болгарські будинки, що добре збереглися, характерною рисою яких була призьба вздовж усього фасаду будинку, на яку спиралися кілька стовпів, що підтримують виступаючий на фасаді дах. Таким чином, у пізніших спорудах болгари відмовилися від своїх етнічних традицій і користувалися тією формою, яку знайшли вже готовою у своїх сусідів [5].

Із розвитком промисловості поступово стиралися етнічні особливості в плануванні житлових і підсобних будівель. Їх особливості усе більше визначалися не етнічною приналежністю господаря, а його майновим становищем. Практично всі багаті власники будували свої будинки або підприємства тільки із цегли.

Етнічні особливості архітектурних споруд стиралися також завдяки міжетнічним і міжконфесійним шлюбам. Наприклад, у 1916 р. у Мелітополі було 60 сімей менонітів, із них 28 – від змішаних шлюбів. У 23 випадках із цих 28 одна сторона сповідувала православну віру [16].

Політика уряду також впливала на посилення одноманітності архітектурних традицій. Так, наприклад, 16 грудня 1892 р. були прийняті «Обов'язкові постанови» для жителів Таврійської губернії щодо порядку забудови та планування сільських будівель.

Нині народна архітектура Північного Приазов'я знаходиться у досить печальному становищі. Незважаючи на значну теоретичну базу стосовно збереження та вивчення культурної спадщини [9], на практиці унікальні архітектурні споруди продовжують руйнуватися та зникати.

На збереження будівель впливали і продовжують впливати кілька чинників. Один із головних – будівельний матеріал. Природно, в найбільш хорошому стані знаходяться будівлі, побудовані із цегли. Також на наявності і збереженні будівель позначилася доля певних етнічних груп. Так, після еміграції і депортації німців і менонітів їхні будинки були заселені представниками інших національностей, які часто їх перебудовували. Окрім того, поступово зникали їхні культові споруди. Водночас споруди слов'ян збереглися в більш-менш нормальному стані.

Висновки. Запорізькою обласною інспекцією з охорони пам'яток історії та культури постійно проводиться облік будівель, які збереглися і являють собою історичну цінність [12–14]. Здебільшого це культові споруди, установи освіти, житлові будинки, адміністративно-фінансові, лікувальні, торгово-промислові та ін. Однак їх кількість постійно зменшується, що вимагає більш точного обліку будівель і проведення заходів щодо їх збереження.

Список літератури:

1. Афанасьєва Л.В., Крилов М.В. Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я : монографія. Сімферополь : Таврія, 2004. С. 76–125.
2. Будина О. Жилище болгар, греков, албанцев. *Матеріальна культура компактних етнічних груп на Україні. Жилище*. Москва, 1979. С. 151–181.
3. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической Губернии. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1847. № 11. С. 209–211.
4. Г.И.А. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов в 1835 году. *ЛОС-ХЮР*. 1839. № 5–6. С. 303–339.
5. Державин Д.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). София, 1914. С. 73–75.
6. Історико-культурні та природні пам'ятки Мелітопольського району : колективний проект шкіл відділу освіти Мелітопольської РДА ЗО / укл. О.А. Чухраєнко ; 3-є вид., випр. і доп. Мелітополь, 2019. 320 с.
7. Как строятся сельские жители в Таврической губернии. *Отечественные записки*. 1850. Т. 69. № 4. С. 327–329.
8. Корнис И. Несколько слов о ногайцах в Мелитопольском уезде Таврической губернии. *ЛОС-ХЮР*. 1839. № 5–6. С. 358–366.

9. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / С.І. Кот та ін. Київ, 2007. 336 с.
10. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии. *Телескоп*. 1836. Ч. 33. Кн. 9–11. С. 7–23, 210–230, 269–297.
11. Крилова А.М. Менонітські будівельні споруди Молочанська: історія та сучасний стан. *Немцы Приазов'я. История и судьбы*. Симферополь, 2004. С. 116–145.
12. Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. Кн.1. «Запоріжжя». НАН України. Інститут історії України / Центр досліджень історико-культурної спадщини України. Київ, 2016. 350 с. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=11022>.
13. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). Запоріжжя, 2001. 146 с.
14. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Бердянський, Гуляйпільський, Орхівський, Пологівський райони). Запоріжжя, 2002. 17 с.
15. Последние кочевники. *Мелитопольский краеведческий журнал*. 2019. № 14. С. 61–67.
16. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов. Москва, 1916. 266 с.
17. Friesen, Rudy P. (2004). Building on the Past. Mennonite Architecture, Landscape and Settlements in Russia/Ukraine, 752 p.
18. Goerz H. The Molochna settlement. Winnipeg, 1996. 252 p.
19. Mincheva Elka. The Home of Bessarabian Bulgarians in Russian and Post-Soviet Historiography. *Epoch – Edition of the Department of History Volume XXVIII* (2020). Issue 2 Pages: 53–61.

Krylova A.M., Shkoda N.A. RESIDENTIAL BUILDINGS OF THE PEOPLES OF THE NORTHERN PRIAZOVYE AS AN ELEMENT OF CULTURAL HERITAGE

The article considers the features of residential buildings of the peoples of the Northern Priazovye. Architecture has always been a manifestation of the material culture of a particular region. The complex history of settlement and development of the Northern Azov region has determined the diverse ethnic composition of its population, which is reflected in the diversity of styles and features of architecture in its territory. The purpose of the study is to determine the characteristics of residential buildings of the peoples of the Northern Priazovye. The object of research is the territory of the Northern Priazovye. The subject of the research is the peculiarities of the residential buildings of the peoples of the Northern Priazovye. Chronological frameworks of the study - 19 – early 20th century. Territorial study covers the Azov region of Zaporizhzhia oblast.

The traditional dwellings of the Nogai people are analyzed, in the planning and arrangement of which the influence of the Mennonites was of great importance. Ukrainians did not have problems with the availability of building materials during the resettlement. They built typical, traditional for them residential buildings. Western European settlers, Germans and Mennonites, migrated from Prussia and the Rhineland of Germany, where the use of wood as a building material was also widespread.

With the development of industry, ethnic features in the planning of residential and ancillary buildings gradually faded. Their features were increasingly determined not by the ethnicity of the owner, and his property status. Almost all wealthy owners built their houses or businesses only from bricks. Ethnic features of architectural structures were also erased due to interethnic and interfaith marriages. Government policy has also strengthened the uniformity of architectural traditions.

Zaporizhzhia oblast Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Monuments constantly keeps records of buildings that have survived and are of historical value. Most of them are religious buildings, educational institutions, residential buildings, administrative and financial, medical, commercial and industrial, etc. However, their number is constantly decreasing, which requires more accurate accounting of buildings and measures to preserve them.

Key words: residential buildings, Northern Priazovye, architecture, ethnic composition.